

การมีส่วนร่วมของประชาชนในการพัฒนาชุมชนอย่างยั่งยืน

The People's Participation in Sustainable Development

ไกรสร วันละ¹ ยุภาพร ยุภาศ²
Kraisorn Wanla, Yupaporn Yupas

บทคัดย่อ (Abstract)

บทความฉบับนี้มีวัตถุประสงค์ เพื่อนำเสนอการมีส่วนร่วมของประชาชนในการพัฒนาชุมชนอย่างยั่งยืน ภายใต้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 12 และแนวนโยบายพื้นฐานแห่งรัฐ หรือยุทธศาสตร์ชาติ 20 ปี ซึ่งเป็นแนวทางการบริหารและพัฒนาพื้นฐานประเทศในทุกระดับ ผ่านหลักการมีส่วนร่วมของประชาชน ในการพัฒนาและแก้ปัญหาจากฐานรากชุมชนที่แท้จริง ได้แก่ ร่วมศึกษา ร่วมคิด ร่วมวิเคราะห์ ร่วมตัดสินใจ ร่วมวางแผน ร่วมแก้ปัญหา ร่วมติดตามประเมินผล ร่วมรับผิดชอบ ร่วมรับผลของการพัฒนา ทั้งในรูปแบบของบุคคล กลุ่ม และองค์กรด้วยความสมัครใจ สามารถพึ่งตนเองได้ตามศักยภาพหรือพลังความสามารถที่มีอยู่ในชุมชน ทั้งศักยภาพของคน ทรัพยากร และทุนต่าง ๆ บทความนี้ ซึ่งผู้เขียนได้สังเคราะห์แนวทางการมีส่วนร่วมของประชาชน ในการพัฒนาชุมชนอย่างยั่งยืน แบ่งออกเป็น 5 ด้าน ได้แก่ 1) การพัฒนาแบบมีส่วนร่วม 2) การพัฒนาชุมชนแบบพึ่งตนเอง 3) การพัฒนาที่ยั่งยืน 4) การพัฒนาบนพื้นฐานแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียง และ 5) การพัฒนาชุมชนบนพื้นฐานภูมิปัญญา

คำสำคัญ (Keywords): การมีส่วนร่วม; ชุมชน; การพัฒนาอย่างยั่งยืน

Abstract

This objective of article is presenting the people's participation in sustainable development under the national economic and social development plan no.12 and basic state policy or 20 years national strategy, which is a management approach and develop base of country in all levels. Through the people's participation in development and solve problems from real community base such as co-study, come together, joint analysis, joint decision, co-plan, joint the problem,

Received: 2021-06-04 Revised: 2021-07-11 Accepted: 2021-07-13

¹ นักศึกษาปริญญาเอก รป.ด. (รัฐประศาสนศาสตร์) มหาวิทยาลัยราชภัฏมหาสารคาม D.P.A. Student (Public Administration), Rajabhat Mahasarakham University. Corresponding Author e-mail: kraisorn.wanla256@gmail.com

² คณะรัฐศาสตร์และรัฐประศาสนศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏมหาสารคาม Faculty of Political Science and Public Administration, Rajabhat Mahasarakham University e-mail: yupaporn_yu1@yahoo.com

participate in the follow-up evaluation, share responsibility and share the results of development. In the form of individuals, groups and organizations voluntarily, they can rely on themselves according to their potential or the power of talent in the community. The potential of people, resources and capital. In this article, the author has synthesized the guidelines people's participation in sustainable development. It's divided into 5 areas: 1) participatory development 2) self-reliant community 3) sustainable development 4) development based on the concept of sufficiency economy 5) community development based on wisdom.

Keywords: Participation; Community; Sustainable development

บทนำ (Introduction)

การพัฒนาชุมชนภายใต้พลวัตการเปลี่ยนแปลงของโลกยุคใหม่ที่ผ่านมา มุ่งเน้นการเติบโตทางเศรษฐกิจและการพัฒนาไปสู่การเป็นประเทศอุตสาหกรรม ทำให้อัตลักษณ์ชุมชนที่หลากหลายได้ถูกพัฒนาให้มีมาตรฐานเดียวกัน และถูกรวบงำโดยทฤษฎีการพัฒนาแบบตะวันตก ส่งผลให้ค่านิยมของคนในสังคมชนบทเปลี่ยนแปลงไปอย่างมาก คุณค่าวัฒนธรรมท้องถิ่นถูกแทนที่ด้วยค่านิยมใหม่ ที่มุ่งเน้นวัตถุนิยม ชุมชนมีอัตราการสูญเสียป่า มีการทำลายสิ่งแวดล้อมมากขึ้น เกิดภาวะมลพิษทางน้ำและอากาศ รวมถึงชุมชนไม่สามารถรับมือกับแรงกดดันของการขยายตัวทางเศรษฐกิจ จึงนำไปสู่การพัฒนาชนบทที่ล้มเหลว (จินตวิโร เกษมสุข, 2554) นอกจากนี้ กองบริหารงานวิจัยและประกันคุณภาพการศึกษา (2559) ยังระบุว่า การพัฒนาสังคมที่ผ่านมานั้น ได้มุ่งเน้นไปในด้านวัตถุ กล่าวคือ มุ่งเน้นแต่ในด้านเศรษฐกิจ (Economic Development) เป็นส่วนใหญ่ เป็นสังคมบริโภคนิยม ส่งผลกระทบต่อทรัพยากรธรรมชาติ สิ่งแวดล้อม และส่งผลกระทบต่อเชิงลบในมิติต่าง ๆ ทำให้เกิดเป็น “กับดักความไม่สมดุล” (Imbalance Trap) รวมถึงปัญหาความยากจน เห็นได้จาก ธนพล สราญจิตร (2558) นำเสนอว่า ความยากจนเป็นปัญหาที่เกิดขึ้นในสังคมไทยที่สั่งสมมานาน เป็นภาวะความขาดแคลนไม่มีความมั่นคงทางเศรษฐกิจ ในระดับบุคคลส่งผลให้เกิดความทุกข์ยากในการดำเนินชีวิต รวมถึงการขาดโอกาสที่จะพัฒนาคุณภาพชีวิตในหลาย ๆ ด้าน และส่งผลกระทบต่อพัฒนาในระดับประเทศตามมาในที่สุด ตลอดถึงปัญหาสังคมในด้านต่าง ๆ เช่น ปัญหาการหลอกลวง/ล่อลวงละเมิดทางเพศ การทุจริตคอร์รัปชันของเจ้าหน้าที่ในแวดวงราชการ/การเรียกรับสินบน ความรุนแรงโหดร้ายในครอบครัว/การทำร้ายกันในครอบครัว การปล้นฆ่า ชิงทรัพย์ ชิงทรัพย์ ลักทรัพย์ การหลอกลวง ต้มตุ๋น/ฉ้อโกงทรัพย์สินเงินทอง ที่เกิดจากการขาดความยับยั้งชั่งใจ การขาดสำนึกในหน้าที่ที่รับผิดชอบตามบทบาทของแต่ละคน การขาดการเอาใจใส่กันสังคมที่เห็นแก่วัตถุ คุณธรรม ศีลธรรม อ่อนแอ การขาดสติที่มีความอยากได้ และการขาดจิตสำนึก (ธัญนิชา วิโรจน์รุจน์, 2561)

จากปัญหาดังกล่าวสะท้อนให้เห็นถึงทิศทางการพัฒนาที่ขาดความสมดุล หากต้องการแก้ไขปัญหที่เกิดขึ้น จึงจำเป็นต้องอาศัยการพัฒนาที่ครอบคลุมในทุกกระบวน กล่าวคือ ทั้งการพัฒนา

วัตถุและศักยภาพมนุษย์ด้านจิตใจควบคู่กันไป โดยอาศัยการมีส่วนร่วมของชุมชนเป็นฐานการขับเคลื่อนเพื่อให้เกิดความต่อเนื่องและยั่งยืน เริ่มตั้งแต่การศึกษาชุมชน การให้การศึกษแก่ชุมชน การวางแผนหรือโครงการ การดำเนินงานตามแผนหรือโครงการที่วางไว้ และการติดตามประเมินผล ในท้ายที่สุดแล้วประชาชนจะเป็นเจ้าของผลงานด้วยตัวเอง จะก่อให้เกิดความรักและความหวงแหนในผลงานของตนเองที่เกิดขึ้น ทั้งด้านเศรษฐกิจ สังคม สิ่งแวดล้อม และศิลปกรรม ในประเด็นการมีส่วนร่วมภายใต้การเห็นคุณค่าของคนในชุมชนจะเป็นชุมพลังแห่งการพัฒนาที่ยั่งยืน เห็นได้จาก พระพลากร สุ่มงคโล (อนุพันธ์) (2561) ทำวิจัยเรื่อง การจัดการป่าชุมชนท้องถิ่นในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ตามหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง พบว่า รูปแบบการมีส่วนร่วมของประชาชนในท้องถิ่น มีส่วนสำคัญในการรักษาป่าไม้ ด้วยการสร้างจิตสำนึกเพื่อให้ทุกคนเห็นคุณค่าของการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าชุมชน ผ่านความเชื่อเรื่องผีและวิญญาณศักดิ์สิทธิ์ในป่าเพื่อใช้เป็นกุศโลบายของการจัดการป่าชุมชนให้เกิดความยั่งยืน เกิดความสามัคคีชุมชน การทำงานร่วมกันโดยไม่ต้องใช้การบังคับ การทำงานเป็นทีม เช่น การแบ่งงานกันทำตามบทบาทหน้าที่เพื่อบรรลุเป้าหมายร่วมกัน เกิดความรักและหวงแหนทรัพยากรป่าไม้ เป็นปัจจัยภายในที่เข้มแข็ง ส่วนปัจจัยภายนอกได้แก่ ภาวะเปื้อน ขอบบังคับต่าง ๆ จากหน่วยงานภาครัฐ การสนับสนุนจากองค์กรภายนอกเข้ามาช่วย ทั้งนี้ แสดงให้เห็นว่า หากประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมในการพัฒนาชุมชนตนเอง ทุกการขับเคลื่อนจะเกิดความยั่งยืน สิริยา รัตนช่วย (2560) ยังแสดงทรรศนะว่า การพัฒนาชุมชนท้องถิ่นภายใต้พลวัตการเปลี่ยนแปลงของโลกยุคใหม่นั้น ควรเน้นการพัฒนาความเข้มแข็งของชุมชนให้เกิดขึ้นอย่างแท้จริง ด้วยแนวคิดการพึ่งตนเอง และแนวคิดการจัดการตนเองของชุมชนท้องถิ่น ควบคู่ไปกับการดำเนินการตามวิถีแห่งประชาธิปไตยท้องถิ่น ที่เน้นหลักการมีส่วนร่วมของประชาชน ซึ่งเป็นทั้งหลักการที่สำคัญและกระบวนการแห่งการพัฒนาของโลกยุคใหม่ ตลอดจนเป็นหนึ่งในเป้าหมายของการพัฒนาที่ยั่งยืน โดยทุกภาคส่วนในชุมชนจะต้องมีความศรัทธา และยึดถือเป็นกรอบใหญ่ในการเลือกหลักการ และวิถีแห่งการปฏิบัติจริง โดยคำนึงถึงการให้คนเป็นศูนย์กลางของการพัฒนา เช่นเดียวกับปรัชญาในการพัฒนาระดับประเทศที่จะต้องดำเนินการให้สอดคล้องกันเพื่อรับมือกับความท้าทายและประเด็นอุบัติใหม่ที่กำลังจะเกิดขึ้นในอนาคต

การพัฒนาประเทศไทยภายใต้การเปลี่ยนแปลงของโลกยุคใหม่นั้น จะต้องให้ความสำคัญกับการสร้างความเข้มแข็งจากฐานรากของชุมชน ซึ่งในวาระการพัฒนาที่ยั่งยืน พ.ศ. 2573 ของสหประชาชาติ ได้มุ่งเน้นการให้ความสำคัญกับการปรับสมดุลทั้ง 3 มิติ ได้แก่ เศรษฐกิจ สังคม และสิ่งแวดล้อมในรูปแบบบูรณาการ และการให้ความสำคัญกับการมีส่วนร่วมของชุมชน เพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน ทั้งนี้ รัฐบาลได้จัดตั้งคณะกรรมการระดับชาติขึ้นมา เพื่อเตรียมความพร้อมสู่การพัฒนาที่ยั่งยืน โดยมีนายกรัฐมนตรีเป็นประธาน มีกรรมการจำนวน 37 คน ซึ่งมาจากภาครัฐ ภาคเอกชน ภาคการศึกษา และภาคประชาสังคม โดยมีเลขาธิการคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ (สศช.) เป็นเลขานุการ (กระทรวงการต่างประเทศ, 2560) ซึ่งให้เห็นว่ารัฐบาลมีความพยายามที่จะให้เกิดการมีส่วนร่วมของทุกภาคส่วน ทั้งในระดับจุลภาคและมหภาค เพื่อขับเคลื่อนทิศทางการพัฒนาให้สอดคล้องกับยุทธศาสตร์ชาติ และแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับ

ที่ 12 (พ.ศ. 2560 - 2564) ที่กำหนดยุทธศาสตร์ขับเคลื่อนประเทศโดยใช้ชุมชนเป็นฐาน ในด้านการเมือง เศรษฐกิจ สังคม สิ่งแวดล้อม ตามหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง ด้วยการยึดคนเป็นศูนย์กลางการพัฒนา (สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2559)

ดังนั้น เพื่อตอบสนองภารกิจดังกล่าวข้างต้น ผู้เขียนจึงได้นำเสนอ แนวทางการมีส่วนร่วมของประชาชนในการพัฒนาชุมชนอย่างยั่งยืน ประกอบด้วย 5 ด้าน ได้แก่ 1) การพัฒนาแบบมีส่วนร่วม 2) การพัฒนาชุมชนแบบพึ่งตนเอง 3) การพัฒนาที่ยั่งยืน 4) การพัฒนาบนพื้นฐานแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียง และ 5) การพัฒนาชุมชนบนพื้นฐานภูมิปัญญา

แนวคิด และทฤษฎีเกี่ยวกับแนวทางการมีส่วนร่วมของประชาชนในการพัฒนาชุมชน

จากการทบทวนแนวคิด และทฤษฎีเกี่ยวกับแนวทางการมีส่วนร่วมของประชาชนในการพัฒนาชุมชน มีนักวิชาการ ได้แสดงทรรศนะไว้ คือ จามะรี เชียงทอง (2549) ; พงษ์ธร ธัญญสิริ (2552) นำเสนอว่า การมีส่วนร่วมทางสังคมเป็นกรอบที่เกิดขึ้นจากโลกตะวันตกควบคู่มากับระบอบประชาธิปไตย มีความเชื่อเรื่องการมีส่วนร่วม และมีความเกี่ยวข้องอย่างลึกซึ้งในเรื่องของความเป็นปัจเจกบุคคล (Individualism) ว่าด้วยบุคคลมีศักยภาพในการคิดเอง หรือแสดงทรรศนะของตนเองท่ามกลางชุมชน ได้แก่ ร่วมคิด ร่วมรับรู้ ร่วมตัดสินใจในขั้นตอนสำคัญของการทำงาน ตลอดถึงร่วมพัฒนาตามแผนโครงการต่าง ๆ ซึ่งการมีส่วนร่วมของประชาชน จะเป็นทั้งวิธีการ (Means) และเป้าหมาย (Ends) โดย สมพันธ์ เตชะอธิก และคณะ (2540) ยังเห็นว่า การมีส่วนร่วมของประชาชนเป็นกระบวนการรับฟังความคิดเห็นจากประชาชนในการกำหนด หรือตัดสินใจในด้านนโยบายสาธารณะ ซึ่งเป็นผู้มีส่วนได้ส่วนเสีย จะต้องได้รับองค์ความรู้ กระบวนการแนวคิดที่รอบด้าน รวมถึงเปิดโอกาสให้ประชาชน ได้แสดงความคิดเห็นอย่างอิสระปราศจากการครอบงำจากบุคคลภายนอก โดยจุดประสงค์สำคัญของการมีส่วนร่วมของประชาชน คือ การมีส่วนร่วมในการพัฒนา และร่วมรับผลประโยชน์ที่เกิดจากการพัฒนา สอดคล้องกับทางองค์การสหประชาชาติ (United Nation) (1981) ที่นิยาม การมีส่วนร่วม ไว้ว่า การมีส่วนร่วมในการรับผลประโยชน์จากการพัฒนา มีส่วนร่วมให้เกิดการพัฒนา และมีส่วนร่วมในการตัดสินใจในเรื่องต่าง ๆ ทั้งนี้ การมีส่วนร่วมยังรวมของประชาชนในการพัฒนาชุมชนที่ยั่งยืนนั้น ยังรวมถึงจิตใจและอารมณ์ที่ส่งผลต่อการสำนึกรักชุมชนด้วย เห็นได้จาก เมตต์ เมตต์การุณจิต (2544) ที่แสดงทรรศนะไว้ว่า การมีส่วนร่วม มีความเกี่ยวข้องกับจิตใจและอารมณ์ (Mental and Emotional Involvement) ของบุคคลหนึ่งในสถานการณ์กลุ่ม (Group Situation) ซึ่งส่งผลเป็นเหตุเราให้เกิดการกระทำสนับสนุน (Contribution) ให้บรรลุจุดมุ่งหมายของบุคคล กลุ่มหรือองค์กรนั้น อีกทั้งทำให้เกิดความรู้สึกเป็นเจ้าของร่วมรับผิดชอบด้วย

อย่างไรก็ตาม หากมองย้อนกลับไปดูทิศทางการพัฒนาประเทศไทยในด้านการมีส่วนร่วมของประชาชนที่ผ่านมา โกวิท พวงงาม (2562) อธิบายว่า แนวคิดทฤษฎีเกี่ยวกับการมีส่วนร่วม (A Theory of participation) เป็นแนวคิดสำคัญในด้านการพัฒนาชนบทนับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2520 และปรากฏในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 5 ปี พ.ศ. 2525 - 2529 เป็นต้นมา ในแผนฉบับดังกล่าว ได้บรรจุการมีส่วนร่วมไว้ว่า เป็นการพัฒนาที่สนับสนุนให้ชาวบ้านพึ่งตนเองได้

และสร้างการมีส่วนร่วมของชาวบ้านในการพัฒนา ต่อมาในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 7 ปี พ.ศ. 2535 -2539 การมีส่วนร่วมของชาวบ้านเป็นการขับเคลื่อนสังคมสมัยใหม่ และตลาดแบบแนบแน่น สุดท้ายก็ต้องชะงักลงไปในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 8 ในปี พ.ศ. 2541 - 2545 เมื่อเกิดวิกฤติทางเศรษฐกิจการมีส่วนร่วมจึงถูกเปลี่ยนนัยเป็นการกระจายอำนาจทางการปกครอง นอกจากนี้ ยังมีการเปิดโอกาสให้องค์กรภาคเอกชน (NGOs : Non-Governmental Organizations) และภาคสาธารณะเข้ามามีส่วนร่วมในการพัฒนาภายใต้กรอบแห่งเศรษฐกิจพอเพียง คำว่า การมีส่วนร่วม จึงถูกใช้มาจนถึงทุกวันนี้ โดยแบ่งออกเป็น 4 ลักษณะ ดังนี้

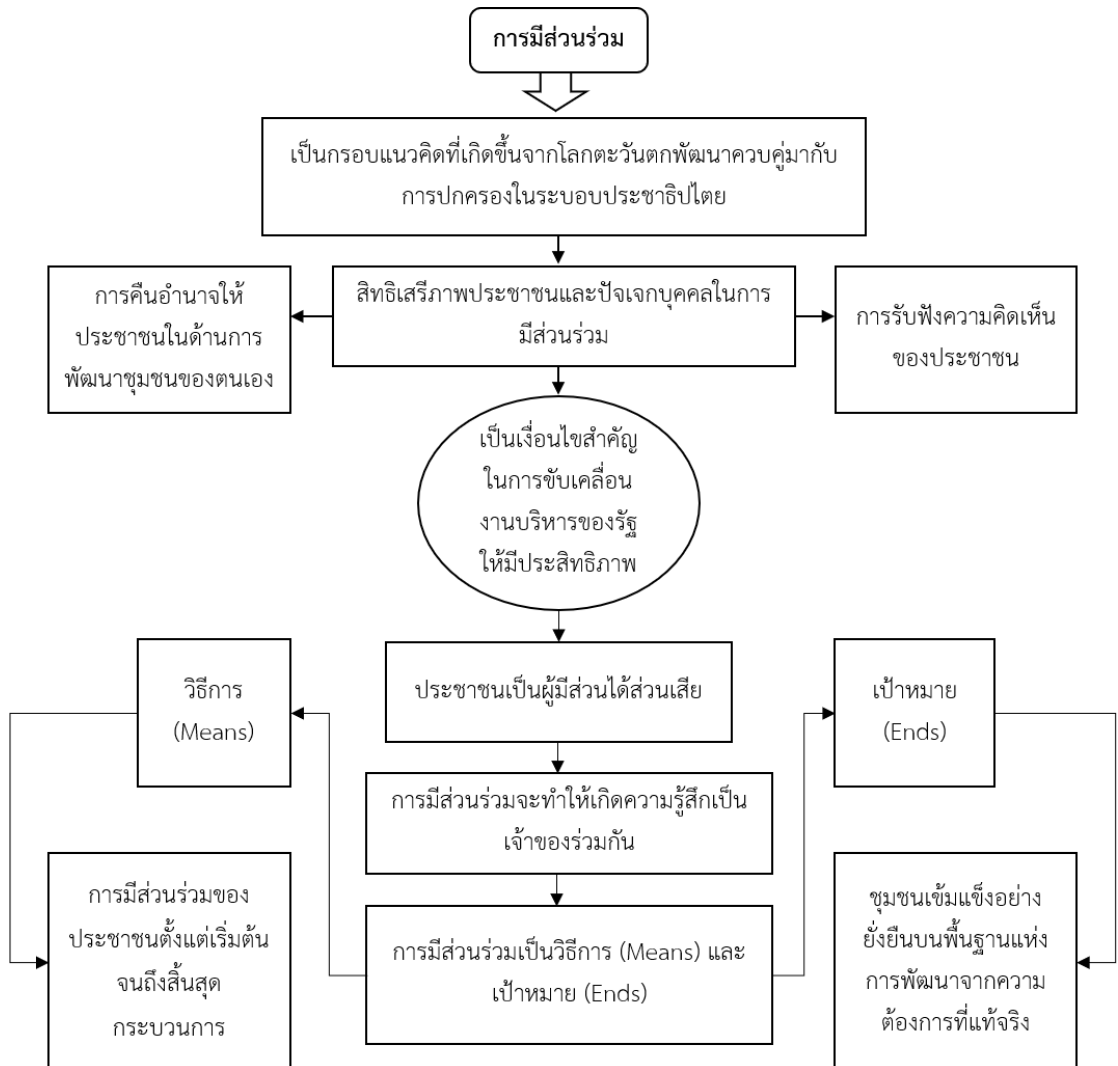
1. การมีส่วนร่วมมิติเชิงกระบวนการ (Process) เป็นการมีส่วนร่วมแบบกระบวนการ มีขั้นตอนที่เน้นเกี่ยวกับการส่งเสริมการชักนำ โดยเปิดโอกาสให้บุคคล กลุ่มองค์กร ได้เข้ามามีส่วนร่วมในการดำเนินกิจกรรมใดกิจกรรมหนึ่ง หรือโครงการพัฒนาต่าง ๆ จะมีการดำเนินตั้งแต่เริ่มต้นจนถึงสิ้นสุดโครงการ

2. การมีส่วนร่วมมิติเชิงผู้มีอำนาจในการตัดสินใจ (Decision- Marker) เป็นการให้ความสำคัญกับบุคคล กลุ่ม และองค์กร ในการตัดสินใจด้วยตนเองในเรื่องใดเรื่องหนึ่ง และมีอำนาจตัดสินใจในการกำหนดการพัฒนา การบริหาร การจัดการ ทุกกระบวนการพัฒนา เพื่อให้เกิดประสิทธิผลสอดคล้องกับความต้องการของตนเองและชุมชน

3. การมีส่วนร่วมมิติเชิงผู้มีส่วนได้ส่วนเสีย (Stakeholders) จะมีความคล้ายคลึงกับผู้มีส่วนอำนาจในการตัดสินใจ แต่จะมีความแตกต่างกันตรงที่ว่าบุคคล กลุ่มองค์กร ที่เข้ามามีส่วนร่วมเกี่ยวข้องโดยตรงในลักษณะการเป็นผู้ดำเนินการพัฒนาตนเอง หรือเป็นผู้ที่กำลังถูกพัฒนาในฐานะผู้มีส่วนได้ส่วนเสียกับโครงการหรือกิจกรรมการพัฒนาเป็นหลัก

4. การมีส่วนร่วมในมิติอื่น ๆ เป็นการมีส่วนร่วมในมิติด้านต่าง ๆ ในการพัฒนาชุมชน เพื่อให้บรรลุวัตถุประสงค์ที่กำหนดไว้ร่วมกัน

สรุปว่า การมีส่วนร่วมเป็นกรอบแนวคิดที่เกิดขึ้นจากโลกตะวันตกพัฒนาควบคู่มากับระบอบประชาธิปไตยโดยพื้นฐานมาจากการมีส่วนร่วมของประชาชน ซึ่งเป็นลักษณะสำคัญของการปกครองในระบอบประชาธิปไตย ที่ให้ความสำคัญกับประชาชนและปัจเจกบุคคลในด้านสิทธิเสรีภาพ และการพัฒนาชุมชนของตนเอง นอกจากนี้ ยังเป็นเงื่อนไขสำคัญในการขับเคลื่อนงานบริหารของรัฐให้มีประสิทธิภาพโดยใช้ชุมชนเป็นฐาน เพราะประชาชนเป็นผู้มีส่วนได้ส่วนเสียจะต้องได้รับองค์ความรู้ กระบวนการแนวคิดที่รอบด้าน จะทำให้ไม่รู้สึกเฉย (Apathy) ต่อการพัฒนา เมื่อรู้สึกมีส่วนร่วมก็จะเกิดความรู้สึกเป็นเจ้าของร่วมกัน จะก่อให้เกิดการมีส่วนร่วมอย่างเป็นระบบ ได้แก่ ร่วมคิด ร่วมรับรู้ ร่วมตัดสินใจในทุกขั้นตอน ส่วนร่วมตัดสินใจในการดำเนินการ ร่วมติดตามประเมินผล ร่วมรับผลประโยชน์ที่เกิดจากการพัฒนา หรืออาจกล่าวได้ว่า การมีส่วนร่วมเป็นทั้งวิธีการ (Means) และเป็นเป้าหมาย (Ends) อธิบายเป็นแผนภาพ ได้ดังนี้

ภาพที่ 1 แนวคิด และทฤษฎีเกี่ยวกับแนวทางการมีส่วนร่วมของประชาชนในการพัฒนาชุมชน
ที่มา : ไกรสร วันละ (2564)

แนวคิดพื้นฐานเกี่ยวกับการพัฒนาชุมชน

การพัฒนาชุมชน เป็นขบวนการที่กำหนดขึ้นเพื่อส่งเสริม และปรับปรุงภาวะต่าง ๆ ทางเศรษฐกิจ สังคม สิ่งแวดล้อม วัฒนธรรมของท้องถิ่นต่าง ๆ รวมถึง ศิลธรรม และจิตใจ ให้ดีขึ้น เจริญขึ้น ซึ่งนักวิชาการที่ให้แนวคิดเกี่ยวกับการพัฒนาชุมชน คือ สกาวเดือน พิมพิศาล (2558) กล่าวว่า การพัฒนาชุมชน หมายถึง การศึกษากระบวนการเพื่อพัฒนาชุมชน ที่มีความสำคัญต่อการบริหารจัดการ ในด้านกำลังคน กำลังทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่ ตลอดจนองค์ความรู้ของคนในชุมชน เพื่อขับเคลื่อนการพัฒนาท้องถิ่นตามสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไปในด้านเทคโนโลยีต่าง ๆ เพื่อตอบสนองต่อความเจริญเติบโตที่มาพร้อมกับการเปลี่ยนแปลงไปสู่ความยั่งยืน ส่วนกรมพัฒนาชุมชน

(2558); กรมการพัฒนาชุมชน (2560) ให้ความหมายว่า การพัฒนาชุมชน เป็นการพัฒนาความคิด ความสามารถของประชาชน เพื่อให้เกิดความเชื่อมั่น สามารถช่วยเหลือตนเอง เพื่อนบ้าน และ ชุมชนได้ เป็นการยกระดับคุณภาพชีวิตประชาชนให้มีมาตรฐานความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น โดยการประสานความร่วมมือระหว่างประชาชน และหน่วยงานภาครัฐ ในลักษณะวิธีการหรือโครงการ ที่มุ่งเน้น กระบวนการสร้างเสริมความเข้มแข็งของความสัมพันธ์แนวราบระหว่างคนในชุมชน โดยการพัฒนา จิตใจ พัฒนาศักยภาพคน ผ่านกระบวนการเรียนรู้ที่มุ่งส่งเสริมสนับสนุนให้ชุมชนสามารถร่วมกัน แก้ไขปัญหา พัฒนาร่วมกันด้วยตนเองหรือพึ่งตนเองได้ของคนในชุมชน ดังพระบรมราโชวาทที่ พระราชทานแก่พัฒนากร เมื่อวันที่ 14 พฤศจิกายน พ.ศ. 2508 มีใจความว่า

“ชอบใจมาก ที่ต้องเหน็ดเหนื่อยทำงานในหมู่บ้านชนบท

และต้องประสบปัญหาต่าง ๆ มากมาย

ขอให้ช่วยกันพัฒนาคนให้มีความฉลาดสามารถช่วยตนเองได้

ในการแนะนำส่งเสริมอาชีพ หรือให้คำแนะนำเรื่องต่าง ๆ

ต้องทำให้บ่อย ๆ ไม่ใช่พูด หรือทำหนเดียว

ขอให้ช่วย แนะนำชาวบ้าน ราษฎรให้ขยันขันแข็ง

มีความฉลาด สร้างความมั่นคงให้แก่ครอบครัวทำงานหารายได้ และเก็บออม

เมื่อถึงคราวจำเป็น ความมั่นคงของประชาชนในชนบท

เป็นส่วนหนึ่งที่จะสร้างชาติและป้องกันประเทศเป็นอย่างดี

ชอบใจ ขอให้สบายดี โชคดีทุกคน และมีความสำเร็จในกิจการงาน”

สรุปว่า หัวใจสำคัญของการพัฒนาชุมชน คือ การขับเคลื่อนชุมชนอันเป็นฐานรากของ การสร้างชาติให้เกิดความยั่งยืน ผ่านกระบวนการเรียนรู้ การพัฒนา แก้ไขปัญหาร่วมกัน ชุมชน สามารถพึ่งตนเอง ในการพัฒนาชุมชนที่ยั่งยืนสมบูรณ์ครอบคลุมทุกมิตินั้น จะต้องพัฒนาอย่างเป็น ระบบ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต) (2552) ได้แบ่ง การพัฒนามนุษย์ ไว้ 4 ด้าน ดังนี้

1. **การพัฒนากาย** (ความสัมพันธ์ทางกาย) หมายถึง การพัฒนาที่ไม่ได้มุ่งเน้นความ เจริญเติบโตทางร่างกายเท่านั้น แต่รู้จักใช้กายให้มีความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมในทางที่ดี เช่น รู้จัก ใช้ปัจจัย 4 การบริโภคให้เกิดความคุ้มค่า การดูในสิ่งที่ เป็นประโยชน์ พึงในสิ่งที่ดี ที่นำความสุขมาให้

2. **การพัฒนาศีล** (ความสัมพันธ์ทางสังคม) หมายถึง การพัฒนาความสัมพันธ์กับ สิ่งแวดล้อมทางสังคม การอยู่กับคนหมู่มาก ไม่ก่อให้เกิดความเดือดร้อนต่อตนเองและผู้อื่น ใน ขณะเดียวกันก็ช่วยแก้ปัญหาสังคมและสร้างสรรค์สิ่งดีงามไปด้วย

3. **การพัฒนาจิตใจ** (คุณธรรม ความมั่นคง และความสุขในชีวิต) หมายถึง การพัฒนา จิตใจให้มีคุณธรรมมีความเคารพ มีความกตัญญูทศเวที สิ่งเหล่านี้จะเป็นฐานของพฤติกรรมที่เรียกว่า จริยธรรม คือ การกระทำที่ดีงาม นำไปสู่จิตใจที่มีความสุขไม่มัวเมาเศร้าหมองในจิตใจ มีคุณภาพจิต ดี สมรรถภาพจิตดี และสุขภาพจิตดี

4. **การพัฒนาปัญญา** (ความรู้ ความคิด ความเข้าใจ และการหยั่งเห็น) หมายถึง มี ความรู้ ความเข้าใจที่ถูกต้องตามความเป็นจริง รับรู้สิ่งต่าง ๆ ด้วยหัวใจที่อยู่เหนืออคติ สามารถพินิจ

พิจารณาปัญหาต่าง ๆ ได้อย่างไม่เอนเอียง และสามารถนำความรู้มาประยุกต์ใช้แก้ปัญหาในการดำเนินชีวิตได้ นอกจากนี้ ยังรวมถึงจิตใจที่เป็นอิสระเหนือการกระทบจากสิ่งแวดล้อมต่าง ๆ หรืออยู่ได้โดยไม่ทุกข์

สรุปว่า การพัฒนาชุมชน หมายถึง กระบวนการเพื่อปรับเปลี่ยนจากสภาพที่ไม่เจริญไปสู่ความเจริญบนฐานแห่งการร่วมมือกันทุกภาคส่วน ร่วมผนึกกำลัง คน ทรัพยากร การบริหารจัดการ เพื่อขับเคลื่อนชุมชนจากฐานรากปัญหาที่แท้จริง เพื่อไปสู่ความเจริญที่สอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลงของสังคมผ่านโครงการ และกิจกรรมต่าง ๆ ทั้งวัตถุและจิตใจควบคู่กันไป เกิดเป็นความความสัมพันธ์แนวราบระหว่างคนในชุมชน ประชาชนมีส่วนร่วมในการพัฒนาทุกระดับ เห็นคุณค่าถึงอรรถประโยชน์ของชุมชนที่จะได้รับร่วมกัน (Utility) เกิดแรงจูงใจใฝ่อาชีพศตงาน เพื่อปรับปรุงสภาพเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม และจิตวิญญาณ ให้เกิดความเข้มแข็งอย่างเป็นระบบ พระมหาอำคา วรปัญญา และคณะ (2563) แสดงทรรศนะว่า การพัฒนาที่ยั่งยืนต้องครอบคลุม 4 ด้าน คือ ร่างกาย ศิลธรรม จิตใจ และปัญญา เพื่อให้บรรลุอรรถประโยชน์สูงสุด คือ อรรถประโยชน์ด้านการเมือง เศรษฐกิจ สังคม และจิตวิญญาณ

การมีส่วนร่วมของประชาชนในการพัฒนาชุมชนอย่างยั่งยืน

แนวทางการมีส่วนร่วมของประชาชนเพื่อการพัฒนาชุมชนที่ยั่งยืนนั้น ผู้เขียนแบ่งออกเป็น 5 ด้าน ได้แก่ 1) การพัฒนาแบบมีส่วนร่วม 2) การพัฒนาชุมชนแบบพึ่งตนเอง 3) การพัฒนาที่ยั่งยืน 4) การพัฒนาบนพื้นฐานแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียง และ 5) การพัฒนาชุมชนบนพื้นฐานภูมิปัญญา มีรายละเอียด ดังนี้

1. **การพัฒนาแบบมีส่วนร่วม** เป็นการพัฒนามาตรฐานแห่งการมีส่วนร่วมของประชาชน กล่าวคือ การแสดงออกถึงสิทธิขั้นพื้นฐานของชุมชนในการจัดการทุนชุมชน จัดการชีวิตของตนเอง ซึ่งการมีส่วนร่วมเกิดจากแนวความคิดในการพัฒนาชุมชน คือ กระบวนการที่ผู้มีส่วนเกี่ยวข้องหรือผู้มีส่วนได้ส่วนเสีย มีโอกาสได้แสดงทรรศนะ และเข้าร่วมกิจกรรมต่าง ๆ ที่มีผลต่อชีวิตความเป็นอยู่ตนเอง รวมทั้งมีการนำความคิดเห็นดังกล่าวไปประกอบการพิจารณา กำหนดนโยบาย และการตัดสินใจของรัฐ ประกอบด้วยการให้ข้อมูลข่าวสารต่อผู้มีส่วนเกี่ยวข้อง การเปิดรับความคิดเห็นจากประชาชน (ประชาพิจารณ์) การวางแผนร่วมกัน และการพัฒนาศักยภาพของประชาชนให้สามารถเข้ามามีส่วนร่วมได้ โดยมีหลักการ ดังนี้

1. หลักจิตสำนึกและความรับผิดชอบ เป็นหลักการสำคัญที่องค์กรทั้งภาครัฐ ภาคเอกชน และภาคประชาสังคม เปิดโอกาสให้มีการตรวจสอบ ซึ่งจะสะท้อนถึงความรับผิดชอบต่อสาธารณะและผู้มีส่วนเกี่ยวข้องหรือผู้มีส่วนได้ส่วนเสีย (Stakeholders) เป็นการแสดงถึงความรับผิดชอบต่อปฏิบัติโดยยึดหลักนิติธรรมและความโปร่งใส

2. หลักความคุ้มค่า เป็นการคำนึงถึงประโยชน์สูงสุดแก่ส่วนรวมในการบริหารจัดการ และการใช้ทรัพยากรที่มีอยู่อย่างจำกัดให้เกิดประโยชน์สูงสุดและยั่งยืน รวมทั้งมีการป้องกันรักษาสิ่งแวดล้อม และมีความสามารถในการแข่งขันกับภายนอก

3. เป้าหมายและวิธีการของการวางแผนแบบมีส่วนร่วม เป็นการ โดยการมีส่วนร่วมอาจเป็นทั้งเป้าหมายและวิธีการ ซึ่งกระบวนการมีส่วนร่วมแบบวิธีการ ต้องอาศัยการรวมกลุ่มที่เข้มแข็งทำให้คนส่วนใหญ่มีความรู้สึกความเป็นเจ้าของ เกิดความรับผิดชอบร่วมกัน และการเกิดผลประโยชน์ของกลุ่ม เนื่องจากความเข้มแข็งของกลุ่มเป็นเป้าหมายที่ได้รับ

สรุปว่า การพัฒนาแบบมีส่วนร่วม เป็นการเปิดโอกาสให้ชุมชนเข้ามามีส่วนในการบริหารจัดการชีวิตตนเอง แสดงทรรศนะต่อนโยบายสาธารณะ และร่วมตรวจสอบ วางแผน ตัดสินใจในฐานะผู้มีส่วนได้ส่วนเสีย บนฐานแห่งจิตสำนึกร่วมกัน ความคุ้มค่า และความรู้สึกเป็นเจ้าของร่วมกัน

2. การพัฒนาชุมชนแบบพึ่งตนเอง การพัฒนาชุมชนแบบพึ่งตนเอง เป็นสิ่งที่นักพัฒนาและเจ้าหน้าที่ภาครัฐในพื้นที่ชุมชนควรส่งเสริมและให้ความสำคัญ เพราะเป็นพื้นฐานสำคัญของความยั่งยืนชุมชน นภาพกรณ์ หะวานนท์ และคณะ (2550) อธิบายว่า ความสามารถในการพึ่งตนเองของชุมชน คือ การที่ชุมชนมีความเป็นอิสระที่จะกำหนดทางเลือกในการจัดการกับปัญหาและดำเนินกิจกรรมต่าง ๆ เพื่อให้เกิดประโยชน์ต่อชุมชนโดยไม่หวังพึ่งภายนอก ทั้งนี้ ยังมีมุมมอง ว่าการพึ่งตนเองของชุมชนนั้น ชุมชนจะต้องมีอำนาจในการต่อรองเพื่อให้เป็นไปตามเจตจำนงค์ของชุมชน และสามารถระดมทุนเพื่อนำมาใช้ประโยชน์ต่อชุมชนด้วย นอกจากนี้ สัณญา สัณญาวิวัฒน์ (2534) ได้กล่าวถึงการพึ่งตนเองไว้ 5 ด้าน ดังนี้ 1) พึ่งตนเองได้ทางทรัพยากรธรรมชาติ (Natural Resources Self Reliance) 2) พึ่งตนเองได้ทางเศรษฐกิจ (Economic Self Reliance) 3) พึ่งตนเองได้ทางเทคโนโลยี (Technological Self Reliance) 4) พึ่งตนเองได้ทางสังคมและวัฒนธรรม (Social-culture Self Reliance) 5) พึ่งตนเองได้ทางจิตใจ (Psychological Self Reliance) สรุปว่า การพัฒนาชุมชนแบบพึ่งตนเอง เป็นการพึ่งตนเองของประชาชนตามศักยภาพหรือพลังความสามารถที่มีอยู่ในชุมชนนั้น ๆ ทั้งศักยภาพของคน ทรัพยากร และสิ่งต่าง ๆ รวมถึงการที่ประชาชนมีความสามารถในการแก้ไขปัญหาและพัฒนาชุมชนได้ด้วยตนเอง

3. การพัฒนาที่ยั่งยืน เป็นการพัฒนาที่ตอบสนองความต้องการของคนปัจจุบันโดยไม่ทำให้คนในอนาคตเกิดปัญหาในการตอบสนองความต้องการของตนเอง ในทฤษฎีของ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป. อ. ปยุตโต) (2561) เห็นว่า “การพัฒนาที่ยั่งยืน” (Sustainable Development) ของทางคณะกรรมการโลกร (UN Commission On Environment and Development) ที่ให้คำจำกัดความไว้ว่า การพัฒนาที่สนองความต้องการของคนรุ่นปัจจุบัน โดยไม่ทำให้คนรุ่นต่อไปในอนาคตต้องประนีประนอม ยอมลดความต้องการของเขาไป ในการที่จะสนองความต้องการของตนเอง” นั้น หมายถึง พัฒนาไปข้างหน้าโดยไม่ให้ส่งผลกระทบต่อคนรุ่นต่อไปที่จะขึ้นมาใช้ประโยชน์ในอนาคต เพราะฉะนั้นจะต้องคำนึงถึง ความคุ้มค่าสูงสุดจากการใช้ทรัพยากรที่มีอยู่อย่างจำกัด คำนึงถึงขีดจำกัดของสิ่งแวดล้อม และความยุติธรรมในสังคมระหว่างชนรุ่นเดียวกันกับชนรุ่นต่อ ๆ ไป สรุปว่า การพัฒนาที่ยั่งยืน เป็นพัฒนาบนหลักแห่งความคุ้มค่า ประโยชน์สูงสุดบนขีดจำกัดของสิ่งแวดล้อม ที่จะไม่ส่งผลกระทบต่อคนรุ่นต่อไปหรือส่งผลกระทบน้อยที่สุดในอนาคต

4. การพัฒนาบนพื้นฐานแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียง เป็นการพัฒนาด้วยการวางรากฐานอันมั่นคง และยั่งยืนของชีวิต หมายถึง “พอมี พอกิน” มีความพอประมาณ และความมีเหตุผล สามารถอุมชูดูแลตัวเองได้ (Relative Lift - Sufficiency) กล่าวคือ อยู่ได้โดยไม่ต้องเดือดร้อน โดยต้องสร้างพื้นฐานทางเศรษฐกิจของตนเองให้ดีเสียก่อน ตั้งตัวให้มีความพอกิน พอใช้ ประกอบด้วย 3 ขั้น คือ

ขั้นที่ 1 ผลผลิตเพื่อใช้บริโภคในครัวเรือน ในระดับชีวิตที่ประหยัด ทั้งนี้ต้องมีความสามัคคีในท้องถิ่น

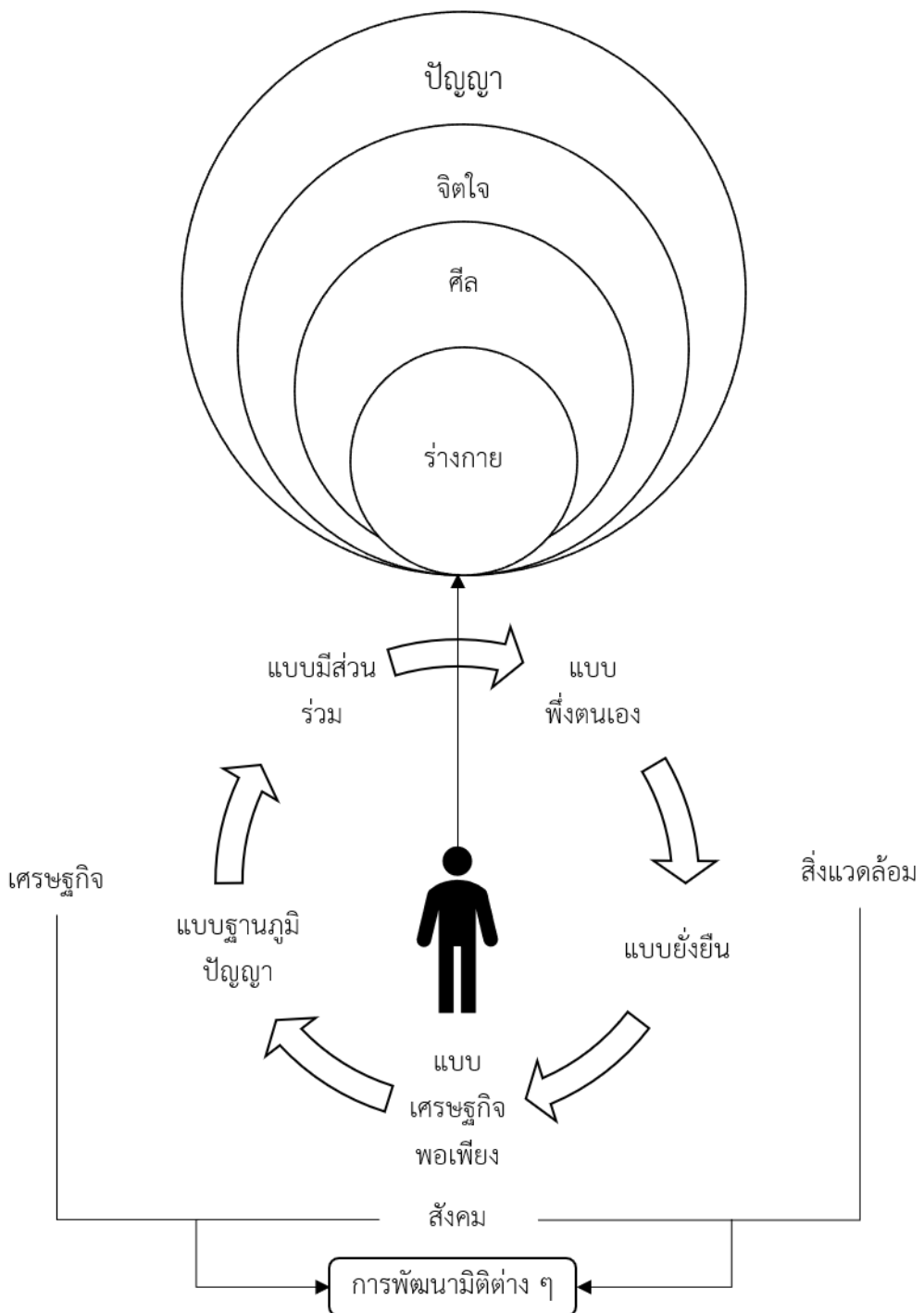
ขั้นที่ 2 รวมกลุ่ม เพื่อการผลิต การตลาด ความเป็นอยู่ สร้างสวัสดิการ การศึกษา สังคม และศาสนา

ขั้นที่ 3 ร่วมมือกับองค์กรภายนอกในการทำธุรกิจและพัฒนาคุณภาพชีวิต กล่าวคือ เป็นการผนึกกำลังทุกฝ่ายในลักษณะ “พหุภาคี” ประกอบด้วยภาครัฐ ภาคเอกชน และภาคประชาชน

สรุปว่า การพัฒนาบนพื้นฐานแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียง จะต้องพัฒนาที่ยึดหลักความมั่นคงและยั่งยืน พอมี พอกิน อุมชูดูแลตัวเองได้ ไม่เดือดร้อน เมื่อฐานเศรษฐกิจของตนเองดีแล้ว ก็สามารถขยายผลการผลิตส่งออกสู่ตลาดด้วยการร่วมมือกับองค์กรต่าง ๆ ทั้งภาครัฐและเอกชน

5. การพัฒนาชุมชนบนพื้นฐานภูมิปัญญา เป็นการพัฒนาโดยการประยุกต์ภูมิปัญญาชุมชน ทั้งแบบนามธรรมและรูปธรรมสู่การขับเคลื่อนเศรษฐกิจชุมชน โดยเฉพาะสิ่งที่เป็รรูปธรรม ที่สามารถแยกออกได้อีกหลายประเภท ทั้งทางด้านเกษตรกรรม หัตถกรรม สุขภาพ สมุนไพร การนวด และศิลปะต่าง ๆ รวมไปถึงสถาปัตยกรรมที่มีคุณค่าทางประวัติศาสตร์ เป็นต้น ซึ่งภูมิปัญญาชาวบ้านจะมีรูปแบบที่หลากหลาย แต่ในความหลากหลายนั้น มีจุดร่วมกันอยู่อย่างหนึ่ง คือ คุณค่าที่อยู่เบื้องหลังภูมิปัญญานั้น ๆ ซึ่งเป็นสิ่งที่เป็รนามธรรม โดยเฉพาะโลกทัศน์และชีวะทัศน์ของผู้คนและชุมชน เช่น คุณภาพของธรรมชาติและที่อยู่ร่วมกันในชุมชน การพึ่งตนเอง และการพึ่งพาอาศัยกัน เป็นต้น นอกจากนี้ การประยุกต์ภูมิปัญญาชาวบ้านนั้น ยังรวมถึงคุณค่าและมูลค่า ซึ่งเป็นการนำเอาแนวคิดเรื่องคุณค่า และมูลค่าเข้ามาเป็นแนวทางในการพัฒนาชุมชน จะส่งผลให้ชุมชน มีความก้าวหน้าทางวัตถุและจิตใจควบคู่กันไป มูลค่าจะเป็นไปในด้านวัตถุ ส่วนคุณค่าจะเป็นไปในด้านจิตใจ เป็นการให้ความสำคัญต่อจิตวิญญาณ และรากเหง้าของตนเอง การนำคุณค่าและมูลค่ามาเป็นแนวทางประยุกต์ภูมิปัญญาชาวบ้าน เพื่อการพัฒนาชุมชนและสังคม จะเป็นการแก้จุดอ่อนอย่างหนึ่ง ในสังคมไทยในทุกระดับ ให้หันกลับมาสร้างความสมดุลให้กับแนวคิดทั้งสอง เพื่อสร้างคุณภาพแก่ชีวิต ชุมชน และธรรมชาติให้เกิดความยั่งยืนสืบไป สรุปว่า การพัฒนาชุมชนบนพื้นฐานภูมิปัญญานั้น เป็นการพัฒนาที่มุ่งเน้นภูมิปัญญาชุมชน ในด้านภูมิปัญญาทั้งที่เป็นรูปธรรม และนามธรรม ให้เกิดมูลค่า และคุณค่า เพื่อให้เกิดความสมดุลในการพัฒนาวัตถุและจิตใจควบคู่กันไป จะส่งผลต่อคุณภาพชีวิตชุมชนและสังคม และเป็นฐานรากสู่การพัฒนาที่ยั่งยืนทั้งในปัจจุบันและอนาคต

องค์ความรู้ใหม่

ภาพที่ 2 การมีส่วนร่วมของประชาชนในการพัฒนาชุมชนอย่างยั่งยืน ที่มา : ไกรสร วันละ (2564)

สรุป (Conclusion)

สรุปว่า การมีส่วนร่วมของประชาชนเพื่อพัฒนาชุมชนอย่างยั่งยืนนั้น ประกอบด้วย การพัฒนาแบบมีส่วนร่วม การพัฒนาชุมชนแบบพึ่งตนเอง การพัฒนาที่ยั่งยืน การพัฒนาบนพื้นฐานแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียง และการพัฒนาชุมชนบนพื้นฐานภูมิปัญญา ผ่านกระบวนการที่สำคัญ คือ การสร้างความรู้สึกร่วมกันของประชาชนเพื่อพัฒนาชุมชนของตนเอง ในฐานะผู้มีส่วนได้ส่วนเสีย เพื่อให้เกิดความคุ้มค่า และตรวจสอบความโปร่งใสได้ ผ่านกระบวนการร่วมคิด ร่วมรับรู้ ร่วมตัดสินใจในทุกขั้นตอน ร่วมตัดสินใจในการดำเนินการ ร่วมติดตามประเมินผล ร่วมรับผลประโยชน์ที่เกิดจากการพัฒนา ส่งผลให้เกิดความรู้มีส่วนร่วม เกิดความรักและหวงแหนชุมชนตนเอง เมื่อประชาชนเข้าใจฐานรากของปัญหาที่เกิดขึ้นจริงแล้วจะสามารถกำหนดแนวทางการพัฒนาได้ สอดคล้องและตรงตามเป้าหมายได้ เป็นการเสริมระบบฐานรากการชุมชนให้เข้มแข็ง ทั้งด้านเศรษฐกิจ สังคม และสิ่งแวดล้อม ร่างกาย ศิลธรรม จิตใจ และปัญญา เป็นแนวทางแห่งการพัฒนาที่ยั่งยืนบนฐานแห่งดุลยภาพของการพัฒนาทั้งด้านวัตถุและจิตใจควบคู่กันไป

เอกสารอ้างอิง (References)

- กรมการพัฒนาชุมชน. (2558). *คู่มือการดำเนินงานเครือข่ายวิสาหกิจชุมชน ตามแผนปฏิบัติการกรมพัฒนาชุมชน*. กรุงเทพฯ: กระทรวงมหาดไทย.
- กรมการพัฒนาชุมชน. (2560). *แผนยุทธศาสตร์กรมการพัฒนาชุมชน (พ.ศ. 2560 - 2564)*. กรุงเทพฯ: กรมการพัฒนาชุมชน.
- กระทรวงการต่างประเทศของประเทศไทย. (2560). *สรุปผลการทบทวนโดยสมัครใจระดับชาติของประเทศไทยประจำปี 2560 เกี่ยวกับการดำเนินงานวาระ 2573 เพื่อการพัฒนาอย่างยั่งยืน 2560*. สืบค้น 3 มิถุนายน 2564 , จาก <http://www.dsdw2016.dsdw.go.th/buzzfile/20181019161656-901.pdf>.
- โกวิทย์ พวงงาม. (2562). *การจัดการตนเองของชุมชนและท้องถิ่น*. พิมพ์ครั้งที่ 2. นนทบุรี: อริยธรรม.
- จามะรี เชียงทอง. (2549). *สังคมวิทยาการพัฒนา*. กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์.
- จินตวิริ์ เกษมสุข. (2554). *การสื่อสารกับการเปลี่ยนแปลงของสังคม*. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ธนพล สราญจิตร. (2558). ปัญหาความยากจนในสังคมไทย. *วารสารวิชาการมหาวิทยาลัยอีสเทิร์นเอเซีย ฉบับสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์*. 5(2), 12-21.
- ธัญนิชา วิโรจน์รุจน์. (2561). ความมั่นคงทางจิตใจ: ลดความเสี่ยงช่วยแก้ปัญหาสังคม. *วารสารมหาวิทยาลัยวิชาการ*. 5(2), 141-150.
- นภาพรณ หะวานนท์ และ คณะ. (2550). *ทฤษฎีฐานรากในเรื่องความเข้มแข็งของชุมชน*. กรุงเทพฯ: สำนักกองทุนสนับสนุนงานวิจัย.

- พงษ์ธร ธัญญสิริ. (2552). แนวทางการส่งเสริมการมีส่วนร่วมของประชาชนในกระบวนการยุติธรรม. กรุงเทพฯ: สำนักงานปลัดกระทรวงยุติธรรม.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต). (2552). การศึกษาทั่วไปเพื่อพัฒนามนุษย์. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศรี นครินทรวิโรฒ.
- พระพลากร สุ่มงค์โล (อนุพันธ์). (2561). การจัดการป่าชุมชนท้องถิ่นในภาคตะวันออกเฉียงเหนือตามหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง. รายงานการวิจัย. ร้อยเอ็ด : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาลัยสงฆ์ร้อยเอ็ด.
- พระมหาอำคา วรปัญญา และคณะ. (2563). การประยุกต์ใช้บรรทัดฐานจริยธรรมทางการเมืองเพื่อความสุขของประชาชนภายใต้ฐานจริยศาสตร์. วารสาร มจร สังคมศาสตร์ปริทรรศน์. 9(3), 274-288.
- เมตต์ เมตต์การุณจิต. (2544). การมีส่วนร่วมในการบริหารโรงเรียนของคณะกรรมการศึกษาประจำโรงเรียนเทศบาล ในจังหวัดนครราชสีมา. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารการศึกษา. มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช.
- สกาเวื่อน พิมพ์พิศาล. (2558). การศึกษาตลอดชีวิตและการพัฒนาชุมชนให้ยั่งยืนตามหลักเศรษฐกิจพอเพียง. วารสารวิชาการแพรวกาฬสินธุ์ มหาวิทยาลัยราชภัฏกาฬสินธุ์. 2 (3), 153-172.
- สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป. อ. ปยุตฺโต). (2561). การพัฒนาที่ยั่งยืน. นครปฐม: วัดญาณเวศกวัน.
- สมพันธ์ เตชะอธิก และคณะ. (2540). การพัฒนาความเข้มแข็งขององค์กรชาวบ้าน. กรุงเทพฯ: เจริญวิทยา.
- สัญญา สัญญาวิวัฒน์. (2534). การพัฒนาชุมชน. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช.
- สำนักงานคณะกรรมการการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ. (2559). แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 12 (2560 - 2564). กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ.
- สิริยา รัตนช่วย. (2560). การพัฒนาชุมชนท้องถิ่นภายใต้พลวัตของโลกยุคใหม่. วารสารการเมืองการปกครอง. 7(1), 72-87.

